

Декларація про викорінення насильства проти жінок закликає країни засудити насильство щодо жінок і не намагатися уникнути цього зобов'язання, посилаючись на звичаї, традиції чи релігію, а також сприяти всіма доступними засобами і без зволікань політиці ліквідації насильства проти жінок.

Таким чином, історія прийняття Декларації про викорінення насильства щодо жінок пов'язана з діяльністю Всесвітньої конференції з прав людини у Відні (1993 р.). Адже саме ця конференція рекомендувала Генеральній Асамблеї прийняти Декларацію про викорінення насильства щодо жінок і наполегливо закликала держави боротися проти цього ганебного явища. Можна стверджувати, що саме під значним впливом вищезгаданої структури, а також міжнародного жіночого руху 20 грудня 1993 р. Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято дану Декларацію, яка стала першим документом в історії міжнародної правозахисної практики, спрямованим на викорінення гендерного насильства як порушення, насамперед, прав жінок.

Література

1. Дячук М. Деякі міркування стосовно прав жінок // Права людини. – 2000. – № 28. – С.4-8.
2. Декларація про викорінення насильства щодо жінок від 20 грудня 1993 р. // Мертус Д. Наші людські права: Посіб. з жіночих прав. – Ужгород: Карпати, 1996. – С. 164-168.
3. Болотіна Н. Соціальне законодавство України: Гендерна експертиза. – К., 2001. – 82 с.
4. Буроменський М. Міжнародне право: Гендерна експертиза. – К., 2001. – 40 с.
5. Котюк І., Костенко О. Кримінальне, кримінально-процесуальне, кримінально-виконавче право України: Гендерна експертиза. – К., 2004.
6. Лаврінчук І. Трудове законодавство України: Гендерна експертиза. – К., 2001. – 70 с.
7. Мельник Т. Гендерна експертиза українського законодавства: сутність, необхідність та методологічні основи. – К., 2001. – 46 с.
8. Олійник А. Конституційне законодавство України: Гендерна експертиза. – К., 2001. – 78 с.
9. Ромовська З. Сімейне законодавство України: Гендерна експертиза. – К., 2001. – 39 с.
10. Венская Декларация и программа действий: Принята на Всемирной конференции по правам человека 25 июня 1993 г. в Вене // Международные акты о правах человека: Сб. док. – М.: НОРМА-ИНФРА. М., 1999. – С. 80-96.

УДК 340.15(477)“16/17”

О.В. Горяга

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ СКЛАДУ ПОЛКОВОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII СТ.СТ.

У вітчизняній історико-правовій науці останнього періоду спостерігається посилення зацікавленості до дослідження різноманітних соціальних та державно-правових інститутів, що постали на українських землях після їх визволення з-під влади Речі Посполитої та утворення власної держави – Гетьманщини. Значна увага при цьому звертається на питання створення та функціонування національних органів влади, їх еволюцію в процесі інкорпорації українських земель Московською державою. Показовими в цьому плані є праці А. Козаченка,

В. Панашенко, Л. Окіншевича та інших українських дослідників [1]. Другою, не менш важливою проблемою, яка перебуває в центрі уваги дослідників, є трансформація соціальної структури новоутвореної держави, зокрема формування нового елітарного прошарку українського суспільства – козацької старшини. Цій проблемі присвячені праці В. Маслійчука, В. Кривошиї, О. Струкевич та інших вітчизняних науковців [2]. Проте, незважаючи на значний доробок науковців, чимало питань залишаються ще недостатньо розкритими і потребують додаткового опрацювання. Зокрема, для з'ясування процесу еволюції соціальної структури та владних інститутів Гетьманщини необхідним видається аналіз питання шляхів формування полкової старшини, що й буде здійснено в межах даної розвідки.

Перед тим як перейти до безпосереднього вирішення поставленої проблеми, слід одразу вказати, що предметом наукового аналізу у статті буде лише правове становище т. зв. урядової полкової старшини, до складу якої зазвичай належать: полковник, обозний, писар, осавул, суддя, хорунжий [3].

У науковій літературі традиційним є погляд на демократичний характер державних інститутів, що сформувалися в роки Національно-визвольної війни. Для доведення цієї тези, як правило, дослідники звертають увагу на таку важливу рису, як виборність усіх посадових осіб новоутвореної держави. Цілком слушно вони відзначають, що згідно з козацькими традиціями та звичаями, які беруть свій початок ще з часів першої Запорізької Січі, будь-яка старшинська посада була виборною, а єдиним органом, що був уповноваженим вирішувати питання про призначення на цю посаду, була козацька рада. «Принципи виборності та колегіальності козацьких чинів, – писав М. Грушевський, – широкої участі в їх управлінні мас, що могли у будь-яку хвилину вимагати від них звіту, змінити чи піддати суворій відповідальності, – республіканські принципи, вироблені у козацьких колах тривалою практикою козацької республіки, були з теорії перенесені на військове-народне управління» [4]. Водночас, зосереджуючи увагу на досвіді низового козацтва та його впливу на державно-правові інститути Гетьманщини, дослідники часто не враховують, що в українських козаків був і цілком протилежний досвід заміщення вакантних посад – шляхом призначення вищими органами влади. Такий порядок, як показує дослідження В. Щербака, тривалий час намагався впровадити в реєстровому козацькому війську уряд Речі Посполитої [5]. І слід визнати, що ці спроби не завжди були безуспішними. Для прикладу можна згадати славнозвісну «Ординацію Війська Запорозького реєстрового, яке перебуває на службі Речі Посполитої» (1638 р.), яка скасовувала право реєстровців самостійно обирати своїх старшин і натомість передавала вирішення питань, пов'язаних із заміщенням усіх вищих посад у реєстровому війську, до рук польської адміністрації [6].

У перший період Національно-визвольної війни, коли вплив запорізьких традицій на організацію державного та суспільного ладу тих українських земель, що увійшли до складу Гетьманщини, був ще доволі сильним, домінуючим виявився виборний порядок формування старшинського прошарку. Він був закріплений не лише на рівні буденної свідомості, а й знайшов своє відповідне втілення

в актах конституційного характеру – україно-московських договорах. Так, у Переяславських статтях, що підписав Б. Хмельницький 17 жовтня 1659 р., у ст. 7 вказувалось: «Гетьману без ради і без ухвали всього простого люду, в полковники та інші начальні люди нікого не обирати, а щоб обирати у військо полковників на раді, кого між себе побажають з своїх полків» [7]. Містилась ця норма і в наступних московсько-українських договорах – Конотопських (1672) та Переяславських (1674) статтях.

Щоправда, в окремих дослідженнях висловлюється думка, що закріплення виборності козацької старшини, у тому числі й полкової, було лише фікцією і не мало реалізації на практиці [8]. З подібним твердженням не можна погодитись, оскільки історичні джерела подають нам переконливі докази того, що виборний порядок заміщення вакантних посад у козацьких полках зберігався протягом усієї другої половини XVII ст. Зокрема, у своїй хроніці Самійло Величко, описуючи події на Полтавщині після повстання проти Брюховецького та його ставлеників, зазначає: «А після смерті Вітязенка [полтавського полковника. – Авт.] полтавці обрали й поставили собі полковником доброго, смиренного, набожного ... Дем'яна Гуджолу» [9].

Хід і порядок виборів полкової старшини базувався на відповідних традиціях: спочатку обирали декількох претендентів, з яких полкова козацька рада обирала прийнятну для себе особу. Пізніше ці звичаєві норми козацького виборчого права були закріплені у відповідних актах. Для прикладу можна звернутись до третього пункту «Решительных пунктов» Д. Апостола, який передбачав висування товариством полку 2-3 кандидатів для заміщення вакансії [10].

Проте важливу роль у виборах полкової старшини козацькі ради відігравали лише в перший період Національно-визвольної війни. Поступово їхній вплив у цій сфері, як і загалом у політичному житті країни, починає зменшуватись. Спочатку від виборів полкової старшини усувалися рядові козаки і фактично виборчі права залишались у невеликого кола привілейованого прошарку – представників полкової адміністрації. Так, у грамоті Петра I від 1715 р. вказувалось: «В котром полку будет порозжее место полковой старшины... тогда полковнику учинить раду и совет с полковою старшиною и сотниками» [11]. У подальшому ж, по мірі занепаду представницьких інститутів Гетьманщини, козацька рада остаточно втратила можливість впливати на процес заміщення вакантних посад і лише формально затверджувала новобраних урядовців.

З послабленням козацьких рад починає занепадати і традиція обрання полкової старшини. Натомість закріплюється інший порядок формування старшинських кадрів – шляхом призначення вищими органами влади. Насамперед це виявилось при вирішенні питання щодо заміщення ключової посади в українському полку – полковника. Тут найвиразніше виявилась тенденція до заміни принципу виборності одноособовим призначенням, у першу чергу з боку гетьмана. Початок цій традиції поклав у роки Національно-визвольної війни ще Б. Хмельницький, призначаючи на посади полковників осіб зі свого найближчого оточення або родичів. Зокрема, відповідно до гетьманської волі київськими полковниками стали М. Кричевський, А. Жданович, П. Яненко-Хмель-

ницький [12]. Звісно, що подібні дії, які ставали всупереч козацьким традиціям, можна було пояснити надзвичайними умовами військового часу та, як наслідок, зосередженням в руках Б. Хмельницького всієї повноти влади в державі. Проте факти переконливо свідчать, що послаблення військового протистояння не привело до повернення традиційного обрання полковників на козацькій раді. Навпаки, гетьмани дедалі частіше на власний розсуд здійснювали відповідні призначення. Так, описуючи прихід до влади І. Брюховецького, український літописець відзначає: «В усіх містах своїх полковників поставив з тих осіб, які з ним вийшли з Запоріжжя» [13]. Аналогічно вчинив і І. Мазепа, який після Коломацької ради (1687 р.) звільнив 6 полковників, обраних за часів гетьманування Самойловича, і замість них призначив людей зі свого оточення [14].

Подібні дії з боку гетьманів часто не знаходили підтримки як рядового українського населення, так і представників вищих прошарків суспільства. Про негативне ставлення до порушення гетьманом принципу виборності посадових осіб козацької держави можуть служити слова єпископа М. Філімоновича, який у 1666 р. повідомляв бояринові В. Шереметьєву, що Брюховецького народ та старшина не любить за його «своєнравство», оскільки «він вибрав полковників без посполитої ради і зі своєї волі, а не за їх стародавніми правами» [15]. Саме тому під час призначення полкових старшин гетьмани прагнули виявити хоча б формальну повагу до традиції виборності посадових осіб у козацькому війську. Так, І. Самойлович, одноосібно призначивши прилуцьким полковником Ф. Мовчана, у гетьманському універсалі, направленому в полк, писав таке: «Старшина вашого полку, за товариством певним, з дозволу нашого обрала на полковницький уряд пана Федора Мовчана, і ми його на том старшинстві затверджуємо» [16].

Однак насправді падіння ролі козацьких рад у політичному житті Гетьманщини, про що йшлося вище, врешті не дозволяло їм ефективно протидіяти намаганням гетьмана перехопити їхні повноваження щодо заміщення вакантної посади полковників. У випадках конкуренції між кандидатом від полкової ради та кандидатом, призначеним гетьманом, як правило, перемога залишалась за останнім. Типовим прикладом можуть бути події в Київському полку влітку 1696 р., коли полкова рада змістила з посади полковника К. Мокієвського, родича І. Мазепа, і на його місце обрала хорунжого Солонина. Проте в цей самий рік за наказом І. Мазепа обрання Солонина було скасоване, а К. Мокієвський був поновлений на полковництві [17].

Аналогічно змінювалась і процедура заміщення інших керівних посад у полку. Традиція обрання полкової старшини відходила в минуле, натомість осавулів, хорунжого, писаря починають безпосередньо призначати самі полковники. Так, прилуцький полковник Григорій Галаган у 1740 р. призначив полковим обозним Ф. Галенського, який віддано служив його батькові [18]. Траплялись випадки, коли призначення полкової старшини через їхнього голову здійснювали і гетьмани. Зокрема, з листа прилуцького полковника Гната Галагана до гетьмана Скоропадського в жовтні 1714 р. стає зрозумілим, що останній дав пряму вказівку зберегти за полковими осавулами Мовчаном та

Панкевичем їхні посади [19]. У зв'язку з вищезазначеним цілком слушним виглядає висновок, якого дійшов відомий дослідник А. Лазаревський, про те, що наприкінці XVII ст. «старшина хоча і вважалась виборною, проте, насправді, представляла собою гетьманських чиновників» [20].

Слід відзначити, що важливу роль у призначенні полкової старшини відігравала старшинська рада. Як показує дослідження Л. Окіншевича, ця державна інституція зазвичай визначала разом з гетьманом кандидатуру на заміщення вакантної посади, а в ряді випадків безпосередньо обирала окремих осіб на полкові уряди [21].

Починаючи з кінця XVII ст., коли активізувався процес обмеження української автономії, значну роль у формуванні особового складу полкової старшини починають відігравати московські царі та ті державні органи, що вони створювали для управління українськими землями. Найпомітніше ця тенденція виявилась у слобідських полках, які внаслідок історичних особливостей свого розвитку були більш залежними від царської адміністрації. Тут випадки призначення полковників чи заміщення вакантних посад у полковій адміністрації за наказом царських урядовців відзначаються ще в період 70–90-х рр. XVII ст. [22]. На території Гетьманщини юридичне оформлення участі царя в процедурі обрання полкової старшини відбулось внаслідок укладання Коломацького договору 1687 р. Відповідно до нього, призначення генеральної та полкової старшини мали здійснювати не козацька рада чи гетьман, а цар за гетьманським поданням [23]. Таким чином, за гетьманом та його оточенням залишався лише відбір кандидатур, а остаточне рішення у справі мав виносити московський цар (російський імператор). Так, київський губернатор Д. Голіцин з цього приводу писав Скоропадському, що, незважаючи на рішення полкової ради та самого гетьмана щодо кандидатури білоцерківського полковника Танського, «я, без именного Царского Величества указу определить его в тот чин полковничества Белоцерковского не могу» [24].

Історичні джерела свідчать також про непоодинокі випадки відхилення «невигідних» царському урядові кандидатур полковників чи полкових старшин. Зокрема, Петро I відхилив клопотання, яке подав І. Скоропадський, про призначення на посаду київського полковника хорунжого Сулиму [25].

Подальше обмеження автономії Гетьманщини призвело до посилення втручання царської адміністрації в питання, пов'язані з формуванням кадрового складу полкової старшини. Дедалі частіше відбувається призначення царським урядом полковників без відповідного гетьманського подання. Так, протягом першої половини XVIII ст. на чолі українських полків стають призначені царем такі російські офіцери та іноземці, як: П. Толстой, С. Хрущов, І. Божич, І. Милорадович, І. Кокошкин, Ю. Хованський та багато інших [26]. Під час військових кампаній проти Туреччини непоодинокими були випадки втручання в процедуру обрання полкових старшин і представників російського командування. Зокрема, у 1738 р. П. Лассі, не питаючи згоду в представників українського уряду та козацької старшини, призначив П. Галецького на щойно спорожніле місце гадяцького полковника [27].

Таким чином, на підставі викладеного матеріалу ми можемо констатувати, що протягом другої половини XVII–XVIII ст.ст. відбуваються значні зміни у шляхах формування складу полкової старшини Гетьманщини. Принцип виборності представників полкової адміністрації замінюється на цілком протилежний – призначення вищою інстанцією. Водночас прерогатива призначення на вакантні посади поступово переходить від українського національного уряду на чолі з гетьманом до рук царської адміністрації.

Література

1. Козаченко А. Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2001; Панашенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII століття). – К., 1995. – 74 с.; Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини 17 – 18 століть. Ч. 2. Рада Старшини // Пр. комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К.: ВУАН, 1930. – Т. 7. – 352 с.
2. Кривошея В. Українська козацька старшина. – К., 1997. – 104 с.; Маслійчук В. Козацька старшина Слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01. – Х.: ХНУ, 2001; Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – 533 с.
3. Див.: Музиченко П. Історія держави і права України. – К.: Знання, 2004. – С. 228; Козаченко А. Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Х., 2001. – С. 12.
4. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. – К.: Либідь, 1991. – С. 197.
5. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.
6. Акты Юго-Западной России. (Далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 487-488.
7. Источники Малороссийской истории, собрание Д.Н. Бантышем-Каменским. – М., 1858. – Ч. 1. – С. 110.
8. Див.: Козаченко А. Органи державної влади і управління України другої половини XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Х., 2001. – С. 12.
9. Величко С. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – С. 161.
10. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 8. – С. 76.
11. Экстракт из указов, инструкций и учреждений. – Чернигов, 1902. – С. 264.
12. Сергійчук В. Перші київські полковники // Пам'ять століть. – 1999. – № 2. – С. 142-145.
13. Літопис Самовидця. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 41.
14. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 198-199.
15. Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 98-99.
16. Антонович В. Прилуцкій полкової асаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. – 1885. – Том XI, № 1. – С. 63.
17. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 200.
18. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. – К., 1902. – Т. 3. – С. 64.
19. Там само. – С. 37.
20. Лазаревский А.М. Полтавщина в XVII в. // Киевская старина. – 1891. – Т. XXXIV, № 9. – С. 360.
21. Окиншевич Л. Рада старшинська на Гетьманщині // Хроніка-2000. – 1998. – № 27-28. – С. 200.
22. Маслійчук В. Козацька старшина Слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Х., 2001. – С. 10.
23. Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – К., 2001. – С. 97.
24. Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко: В 2 т. Т. 2. – К.: В универ. тип., 1855. – С. 152-153.
25. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 202.

26. Панашенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII століття). – К., 1995. – С. 13-15.
27. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 7124. – Арк. 2.

УДК 340.15(474.5):348.819.3

М.В. Крумаленко

ПРАВОВИЙ СТАТУС РУСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ СПІЛЬНОТИ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

Аналіз стану наукової розробки проблеми правового статусу руської православної спільноти у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) дозволяє дійти висновку, що на сьогодні питання, пов'язані з етнорелігійною політикою цієї держави, залишаються недостатньо висвітленими. Окремі аспекти вказаної проблеми розглядалися у працях П. Музиченка, К. Панаса, О. Русиної, А. Сапеляка, А. Хорошкевич, Н. Яковенко [1]. Однак, як правило, у більшості випадків дослідники звертають увагу на цей інститут виключно у контексті аналізу міжконфесійних відносин та суспільно-політичних рухів, обмежуючись констатацією факту наявності поряд з православною вірою у ВКЛ інших вірувань та релігійних учень.

У запропонованій статті ставиться за мету проаналізувати порядок формування у ВКЛ руської православної спільноти, визначити основні етапи становлення та розвитку її правового статусу, встановити рівень етноконфесійної толерантності на українських та білоруських землях ВКЛ. На думку автора, розкриття означених питань дасть змогу в подальшому створити більш цілісну картину історії етнорелігійних відносин на теренах ВКЛ.

Як вважає більшість дослідників, підвалини правового статусу православного населення були закладені грамотою Владислава II Ягелла від 20 лютого 1387 р., що надавала католикам суттєві переваги, сутність яких полягала в такому:

1) феодалі, які прийняли католицьку віру, отримували право володіти, тримати, користуватися, продавати, відчужувати, обмінювати, надавати, дарувати за своїм бажанням замки, волості, села та будинки і будь-яке інше майно. Це право зрівнювало литовських та польських феодалів. Особливістю феодальних відносин у ВКЛ було верховенство великого князя у земельних питаннях. Литовська шляхта була зобов'язана службою князеві, незалежно від виду феодального володіння, і вільно розпоряджатися землею не могла;

2) феодалі-католики отримали право вільно видавати заміж свої дочок та інших родичок за католицьким обрядом. Вдова-шляхтянка залишалась володаркою маєтку померлого чоловіка до тієї пори, доки вдруге не одружиться. Це прирівнювало жінок у ВКЛ до правового статусу польських жінок;